

TË PATHËNAT SI FENOMEN ESTETIK NË VEPRAT E LUAN STAROVËS

THE UNTOLD AS AN AESTHETIC PHENOMENON IN THE WORKS OF LUAN STAROVA

Fatmir SULEJMANI¹

^{1*} Department of Albanian Language and Literature, Faculty of Philology, University of Tetova

*Corresponding author e-mail: fatmir.sulejmani @unite.edu.mk

Abstract

The Unsaid as an aesthetic phenomenon in the works of Luan Starova aims to shed light on hidden facts or absent narratives; on creators who have exploited and exploit the tactic of silence of certain data, which must be brought to life by the reader, after the deep act of reading; on the necessity of silent language, from which one cannot escape, and especially on the works of Luan Starova, the author who is distinguished by the unsaid and the few details of the underwater parts of icebergs, which are related to the silent language of novels, namely the silence of Baba, the main character of the serial novels of the *Balkan Saga*, which, for many, is an exemplary example of the phenomenon of silent zones in literary works, which reflect painful Albanian themes.

Keywords: the unspoken, silence, Luan Starova, father, Albanians, novels.

Përmbledhje

Të pathënat si fenomen estetik në veprat e Luan Starovës synon të hedh dritë mbi faktet e fshehura apo rrëfimet në mungesë; mbi krijuesit që kanë shfrytëzuar dhe shfrytëzojnë keknikën e heshtjes së disa të dhënave, që duhet të jetësohen nga lexuesi, pas aktit të thellë të leximit; mbi domosdoshmërinë e gjuhës me zona të heshtura, nga të cilat nuk mund të iket dhe veçmas mbi veprat e Luan Starovës, autorit që dallohet me detajet e pakta të pjesëve nënujore të ajsbergëve, të cilët kanë të bëjnë me gjuhën e heshtur të romaneve, përkatësisht me heshtjen e Babait, kryepersonazhit të romaneve serike të *Sagës ballkanike*, që, për shumëkë, është shembull ekzemplar i fenomenit të zonave të heshtura në veprat letrare, që pasqyrojnë temat e dhimbshme shqiptare.

Fjalët kyçe: e pathëna, heshtja, Luan Starova, babai, shqiptarët, romanet.

Prolog

Parë në tërësinë e saj, letërsia është rrëfim estetik i historive të trazuara të njerëzimit dhe fatit të individit brenda tyre. Ajo i vjel motivet nga shtati i historisë dhe i trajton në mënyrën e vet. Qoftë edhe shëtitja më e përciptë nëpër faqet e saj na bind se gjithë krijimtaria letrare me

ngjarjet e vërteta apo hipotetike është e ngjyer me bojërat e historisë. Xhojsi e quajti këtë “*makth të gjatë*” nga i cili arti nuk arriti të çlirohet kurrë. Prej këtij *makthi* japin kokë pushtuesit e egër të së kaluarës, të transformuar në katallanë e bajlozë të zinj, mbretërit e lashtësisë me teket e tyre, perandorët dhe sulltanët e pashpirtë, diktatorët e etur për jetë njerëzish të pafajshëm, despotët mikroskopikë të mëhallës, jeniçerët vëllavrasës, boritë dhe aparatçikët e dëgjueshëm, që zbatojnë verbtas urdhërat e padronëve të tyre dhe humnerosin ekzistencën e njeriut të thjeshtë.

Nga galeria e madhe e temave dhe motiveve historike me heronjtë e sipërpërmendur nuk mund të jetë imune as letërsia shqipe, si pjesë e vonuar e letërsisë evropiane. Kjo lidhje e pashkëputshme e letërsisë me historinë është lakadredhur natyrshëm në të gjitha periudhat dhe në të gjitha veprat e artit, herë si e shkruar e parë përmes së tashmes, herë si e tashme e parë nga prizmi i së shkruarës; herë e maskuar brenda metaforave, herë e hapur dhe e drejtpërdrejtë, duke arritur kështu deri në letërsinë e ditëve tona, për të gjetur përfaqësuesin e saj tek krijimtaria e Luan Starovës, e cila, duke qenë e pakategorizueshme, brumin historik e ftallon në mënyrë origjinale, në veçanti kur, përmes alegorishë e zonash të heshtura rreket të portretojë regjimin stalinist dhe pozitën e palakmueshme të bashkëkombësve të mbetur nën pushtetin e të tjerëve.

Pasqyrimi i kësaj pozite dhe raportet përherë të tensionuara ndëretnike shqiptaro-sllave në *Sagën ballkanike* të Luan Starovës jepen tërthorazi dhe nga një plan i dytë, nëpërmjet një vije të hollë që përshkon tejprtej korpusin e prozës narrative të autorit, të përjetuara përmes frikës së përhershme të personazheve kryesorë. Autori ofron vetëm disa detaje që sugjerojnë pjesët nënujore të ajsbergut. Aq sa për të xigëluar mendjen e lexuesit, i cili përmes lojës së asociacioneve arrin tek esenca e një diktature dhe të vërtetat e një kohë-hapësire me fate të hidhura njerëzish.

Arsyeya pse është kaq diskret, i kujdesshëm dhe i përmbajtur në dallim prej disa kolegëve të tij shkrimtarë, nuk duhet kërkuar në shpikje sentimentesh eventuale, po në mënyrën karakteristike që ka zgjedhur të pasqyrojë të vërtetat e jetës reale, duke e letrarizuar atë në pajtim me mundësitë e pakontestueshme prej njohësi të teknikave bashkëkohore narrative, në kuadër të të cilave zë vend dhe fenomeni i të pathënave, rrëfimi alegorik e asociativ, parabola dhe mjetet tjera që ka në disponim një krijues arti.

Temën e raporteve të njeriut me pushtetin, përkatësisht të grupit etnik të mbetur në mëshirën e popujve të frustruar “shumicë”, e kanë trajtuar shumë shkrimtarë shqiptarë të ish Jugosllavisë, si: Adem Demaçi, Rexhep Qosja, Ymer Shkreli, Murat Isaku, Nazmi Rrahmani, Mehmet Kraja, Jusuf Buxhovi..., të cilët, të gjendur nën tryshninë e censorëve zhdanovistë jugosllavë, i bartnin shpesh ngjarjet në kohët e shkuara, duke identifikuar pushtuesit aktualë me pushtuesit e dikurshëm, kryesisht me sunduesit otomanë.

Natyrisht, pati dhe të tillë që guxuan të jenë më të drejtpërdrejtë dhe t’ia hedhin pushtetit si leckë fytyrës të vërtetën e shqiptarëve.

Njëri prej tyre që Rexhep Qosja me romanin “*Vdekja më vjen prej syve të tillë*”, personazhi kryesor i të cilit (Xhezairi i Gjikës) ka pikëtakime me heroin e *Sagës ballkanike* – Babain e autorit. Në të dy rastet kemi të bëjmë me pozitën e intelektualit krijues të gjendur nën pushtetin e diktaturës së egër staliniste, i pari (Xhezairi i Gjikës) i ndjekur dhe i persekutuar nga agentët e UDB-së jugosllave, kurse i dyti (Babai), sado që nuk e përjetoi dhunën e drejtpërdrejtë fizike, ishte objekt i përhershëm i dhunës së padukshme psikike dhe dëshmitar i pazakontë i tmerreve që godisnin njerëzit përreth tij.

I gjendur përballë këtij sistemi të çartur, si intelektual që ishte në gjendje të skenojë thellë pushtetin e dhunshëm, trishtimi i kryepersonazhit të Starovës nuk që hiq më i vogël se ai i të dhunuarve fizikisht. Përkundrazi, ai ishte në pozitë të palakmueshme, ndoshta më të disfavorshme se cilido personazh viktimë e pushtetit, në romanin e krijuar jashtë trojeve të shtetit Amë, sepse, përveç përkatësisë etnike, të tillë e bën statusi prej shkularaku dhe niveli

intelektual, që mjaftonin si pretekste për ta shndërruar papritmas në hero tragjik, pavarësisht të dhënës se fati i tij duket disi i ndarë nga fati i bashkëkombësve autoktonë të vendit të ekzilit, i cili sugjerohet nëpërmjet të të pathënave.

Përkufizimi i fenomenit të të pathënave

Po ç'janë në të vërtetë këto hapësira boshe aq prezente në romanet e Luan Starovës dhe a ekziston mundësia e interpretimit të tyre pa sharruar në ujëra supozimesh jokorrekte?

Nobelisti Mario Vargas Llosa teknikën e heshtjes së disa të dhënave e lidh me *“faktet e fshehura, apo rrëfimet në mungesë”*,¹²¹ që duhet të jetësohen nga lexuesi, pas aktit të thellë të leximit. Sipas tij, ajo është e vjetër të paktën sa romani. Në kontekst të veprës romanore të Ernest Heminguejit, njërit ndër autorët më të rrallë të letërsisë bashkëkohore që e ka shfrytëzuar teknikën në fjalë, Llosa shkruan: *“Me të vërtetë, nuk do e tepronim po të thoshim se tregimet më të mira të Heminguejit janë të mbushura me heshtje kuptimplote; rrëfimtari heq pjesë të tëra informuese e megjithatë arrin t'u japë të dhënave që mungojnë një prani elokuede e të vazhdueshme në përfytyrimin e lexuesve, duke i shtyrë ata që të mbushin vetë boshllëqet me hipotezat dhe hamendësitë e tyre”*.¹²²

Duke folur për veprën e Brohut, Milan Kundera shkon edhe më tutje: *“E pathëna, e pa arritshmja në veprën e tij mund të na orientojë kah nevoja për: 1. një art të ri të pastrimit radikal, i cili mundëson të kapet kompleksiteti i egzistencës në botën moderne dhe të mos humbet qartësia arkitektonike; 2. një art i ri në kontrapunktin romanor (i cili është në gjendje t'i bashkojë në një melodi të vetme filozofinë, tregimin dhe ëndrrën; 3. një art specifik i esesë romanore (që do të thotë i tillë që nuk pretendon të bartë porosi apodiktike, por mbetet hipotetik, i budallaftë dhe ironik)”*.¹²³

Për zonat e heshtura fenomenologu gjerman Wolfgang Iser përdor shprehjen *“vend bosh”*, filozofi e kritiku francez Jean Pouillon *“terr i fabulës”*, kurse Beckett-i çështjen në fjalë e përgjithëson dhe e bën domosdoshmëri nga e cila nuk mund të iket, sepse: *“Gjuha tek e mbtramja përbëhet nga heshtja...”*.¹²⁴

Për koincidençë, personazhi kryesor i *Sagës ballkanike* - Babai, ka diçka nga siluetat e heshtura e me plot veprim të bujshëm mendor të Beckett-it, pohimi i të cilit ka të bëjë shumë me gjuhën e heshtur të Babait, të trashëguar nga i biri autor. Janë këto pjesët që, pas aktit të plotësimit nga leximi me imagjinatë dhe leximi me qëllim deshifrimi të ideve të autorit..., për të cilët flet Kundera, ndryshojnë kuptimin e tekstit letrar dhe krijojnë kuptime të reja, pa çka se pjesët e shtuara mund të mos kenë asnjë lidhje me vullnetin e autorit dhe të mos jenë pjesë autentike të tekstit letrar.

Pa dyshim, konstatimet e mësipërme kanë lidhje me *sagën ballkanike* të Luan Starovës, autorit i cili dallohet me zonat e heshtura që presin të plotësohen nga lexuesit e romaneve të tij. Ai është shembull ekzemplar i këtij fenomeni letrar - i pasqyrimin të temës së dhimbshme shqiptare përmes *heshtjes kuptimplote* të pozitës së palakmueshme të shqiptarëve të mbetur “jashtë”, raporteve të tyre me fqinjët, me pushtetin dhe me pushtetarët.

Po, ta lëmë teoretizimin mbi fenomenin e zonave të heshtura në veprat letrare dhe të kalojmë në dekonspirimin konkret të të pathënave të *sagës shqiptare e ballkanike*, më shumë për të hapur çështjen e shtresave të padukshme kuptimore, se sa për të pretenduar shterrjen e kësaj teme, që te romanet e Starovës është me përmasa bukur të gjëra.

¹²¹ Mario Vargas Llosa, *Letra një shkrimtari të ri*, Onufri, Tiranë, 2008, f. 167.

¹²² Po aty, f. 166.

¹²³ Milan Kundera, *Artii i romanit*, Kultura, Shkup, 1990, f. 67.

¹²⁴ John Barth, *Letërsia e shterrimit*, Mehr Licht!, nr. 39, f. 215.

3. Heshtja kuptimplote si fakt i kondensuar historik

Çështja e parë me të cilën mund ta hapim parantezën e gjërave që autori preferon t'i thotë përmes teknikës së heshtjes është përzgjedhja e vendbanimit të ri të familjes azilante, të ardhur nga Shqipëria në Jugosllavi, përkatësisht shkaku i heshtjes së këtij fakti nga ana e tij. Pas aktit të shpërnguljes nga vendlindja dhe qëndrimit të shkurtër në Strugë, Babai vendosi që familja të ngulitet në Tetovë, në njërin prej qyteteve më shqiptare për nga numri i popullatës. Por, kur u duk se, më në fund, e gjeti çerdhen e duhur për rifillimin e jetës nga e para, ai ndërroi mendje dhe u shpërngul në Shkup - kryeqytetin e republikës së posaformuar në kuadër të ish federatës jugosllave, i cili, deri në tërmetin e vitit 1963, ishte qyteti me numrin më të madh të shqiptarëve në gjithë Ballkanin. Dhe, për çudi, zgjodhi të vendoset në një lagje të pastër maqedonase.

Çfarë e shtyri Babain të rrezikojë identitetin e familjes që, si brengë, zinte vendin qendror brenda shpirtit të tij, do të përpiqemi ta shpalojmë në vijim, të inkurajuar nga e dhëna se shpjegimi i të pathënave nga lexuesit e natyrshëm të një letërsie dhe njohësit e drejtpërdrejtë të kohë-hapësirave ku janë vendosur ngjarjet, mund të japin variante interesante të pjesëve të caktuara të veprës letrare. Punësimi dhe sigurimi më i lehtë i ekzistencës është njëra prej arsyeve që mund të merret lehtësisht me mend, por, ashiqare, ka dhe arsye më të mëdha e më të bindshme.

Kalimi i kufirit ujon të liqenit të Ohrit dhe takimi me shqiptarët e mbetur nën pushtetin e huaj, bëri që Babai ta kuptojë me trishtim statusin e tyre prej qytetarësh të rendit të dytë a të tretë dhe shkallën e ulët të emancipimit që kishte rezultuar me shtrirje të gjithanshme të analfabetizmit e fanatizmave turlifare, të ushqyer nga pushtetet antishqiptare. Ç'të bënte ai në mese të tilla? A mund të siguronte duke qëndruar mes të tijëve ardhmërinë e më të dashurve? A mund të garantonte mbijetesën e familjes ndërmjet njerëzish të paraparë për shkulje të dhunshme nga trojet e të parëve të tyre, veçmas në një kohë kur në kokën e tij s'ekzistonin plane për qëndrime të gjata në hapësirat ballkanike?

Dhe vërtet situata ishte tragjike dhe shumë e pashpresë. Që nga 1913-ta, kur më shumë se gjysma e tokave shqiptare mbetën nën kufijtë e huaj, njerëzit i qenë ekspozuar kultivimit sistematik të shpirtit të robit, që në veçanti ndihej mes shqiptarëve të Maqedonisë perëndimore. Babai kishte pas vetes përvojën e Pogradecit, të mjaftueshme për ta kuptuar se në çka mund të shndërrohen njerëzit e lënë në terrin e prapambetjes, frika më e madhe e të cilëve ishte liria, kurse vesi më i shpeshtë spiunimi dhe inatet ndaj njëri-tjetrit për llogari të pushtetarëve. Nëse kjo ndodhte në pjesën e lirë të kombit shqiptar - në republikën e Korçës dhe të Pogradecit¹²⁵ ku, megjithatë kishte njëfarë tradite qytetarie, ai e merrte me mend gjendjen e "tjetrit" nën regjimet e huaja që s'ta kursenin as ashtin.

Po të qëndronte në një mes të tillë do ta përjetonte në çast shijen e padurueshme dhe fyese të diskriminimit etnik e klasor, do të bëhej pre eurvejimeve speciale për rastet si i tiji, do të ndiqej hap pas hapi dhe, së fundmi: me arsye apo pa të, do ta pësonte fatin tragjik të "armiqve" të komunizmit që, si zakonisht, kërkoheshin në mesin e intelektualëve. E ai kishte ikur nga atdheu pikërisht për t'i shpëtuar fatit të tillë - pësimi të vëllait të likuiduar vetëm për shkak të studimeve të kryera në Perëndimin e gogolizuar.

Në të gjitha variantet Babai e pati gati të pamundshëm vendosjen në mesin e natyrshëm, në të cilin vetëm mund të mendohet se nuk do ta vinte në rrezik asnjë prej përbërësve të vlerave identitare të qenies dhe familjes së tij. Përndryshe, për nga niveli intelektual dhe shkollimi universitar, Babai dallohej edhe nga elita e përkëdhelur sllave dhe, natyrisht, prej bashkëkombësve fatkëqinj pa të drejta shkollimi në gjuhën amtare, të cilët, pas ikjes së Perandorisë otomane, nisën të identifikohen qëllimshëm me pushtuesit turq dhe iu ekspozuan

¹²⁵ Për shpirtin e robit dhe vesin e mosdurimit të njeri-tjetrit, të manifestuar historikisht (si gjithë njerëzit e etnive të vogla, të mësuar nën pushtetet e të tjerëve), autori shkruan në romanin "*Dashuria e gjeneralit*".

një dhuneje me përmasa shfarrosëse, të shoqëruar me “*seça-t*”¹²⁶ e vazhdueshme të kokave të mençura. Kjo synonte moslënien e asnjë mundësie për krijimin e elitave koshiente për statusin shoqëror dhe të gatshme për ndryshimin e atij statusi përmes misionesh prometeane të ndërgjegjësimit të njerëzve të thjeshtë - atyre që kishin nevojë për dikë që do t’ua hapte sytë për ta parë mjerimin dhe për ta kuptuar pozitën e padurueshme në të cilën i *kishte katandisur fati*.

Ky pra është pse-hi i vendimit të Babait për t’u vendosur në lagje maqedonasish që flet qartë për frikën e arsyeshme dhe pasojat eventuale që do të mund të binin mbi kurrizin e tij, nëse do të zgjedhte për vendbanim Tetovën apo ndonjë lagje shqiptare të Shkupit. Ai e njihte mirë veten dhe e dinte se, në një rast të tillë, do të ringjallej si dikur shpirti kryengritës dhe do të shndërrohej në Promete, pa mundur t’i rrezistojë tundimit për t’ia dhënë rajës zjarrin.

E në kushte ekzili këtë nuk guxonte ta bëjë shkaku i fëmijëve, ndaj, për ta shpëtuar familjen iku midis maqedonasish dhe u përball me rrezikun e humbjes së identitetit dhe me jetën plot kompromise njerëzore. Promete, pra, nuk u bë, po nuk u bë as si ai malësori migjenian që bënte gjeste qyqare për hatrin e fëmijëve që vdesin urie. Midis këtyre dyve, Babai zgjodhi Don Kishotin dhe u bë si ai, i bindur se udhën e daljes nga labirinthi ballkanik do ta gjejë në arkën e librave të tij ku qe ndrydhur përvoja historike e njerëzimit.

Indikative është dhe heshtja e Babait kryepersonazh, që si tipar përvijohet nga romani në roman. E shumta ndonjë pyetje a ndonjë informatë drejtuar së shoqes dhe fëmijëve, të karakterizuar gjithashtu nga heshtja, e cila dëgjohet qartë falë mjeshtrive rrëfimtare të autorit. Pse pra flet rrallë Babai? Ku qëndron enigma e inferioritetit të tij, përhumbjes në botën abstrakte të librave karshi rrjedhës së furtunshme të jetës? Ai kishte kaluar katër regjime despotike: osmanizmin, zogizmin, fashizmin e stalinizmin dhe, pasi e kishte njohur peshën inekzistente të individit me fat të rrezikuar nga kuçedrat e pushtetit, kishte vendosur përfundimisht të jetojë brenda *atdheut të vetëm* - botës së heshtur të bibliotekës.

Këto regjime dhe bartësit e tyre, sado të ndryshëm në shikim të parë, kishin më shumë tipare të njëlojta se sa dallime. Regjimi osman konvertoi fetarisht në mënyrat më të sofistikuara shumicën e shqiptarëve dhe shuafti çdo ndjenjë etnie...; zogizmi nuk u konsolidua kurrë nga antagonizmat dhe gangrenat e skizmave shumëllojëshe brenda qenies sonë...; fashizmi synoi zhbërjen e etnive të tëra..., kurse stalinizmi ndaloj Zotin me dekrete speciale. Pra, të përbashkët kishin dhunën institucionale dhe fatkeqësitë që sillnin në planin individual e kolektiv të njerëzve. Të gjithë këto binin ndesh me idetë e Babait që, në kushte acaresh e shtërngesash të gjithanshme, ndihej si apatrid.

Shumëçka e pengoi ta ndiejë Turqinë si atdhe të tijin edhe përkundër identitetit turk të së ëmës. Shqipërinë e përjetonte si të tillë më shumë hatri i të vdekurve se sa i atyre që ishin gjallë, kurse, në mungesë alternativash më të mira, republikën e vogël jugore ish jugosllave iu desh ta pranojë si atdhe zori, sepse ishte vend i huaj dhe, mbi të gjitha, sepse ishte vend me të njëjtën ideologji dyshimtare komuniste si atdheu i posabraktisur. Kjo situatë nuk linte alternativë tjetër pos barikadimit brenda librave të shumtë që ia kishin mbrojtur shpirtin nëpër të gjithë kapërcyejt dhe ndërrimet e shpeshta të pushteteve e sistemeve.

Në këtë kuptim, fati i Babait është shumë i ngjashëm me fatin e rilindasve që patën për atdhe gjuhën dhe traditën e pasur folklorike, të bartur me vete në vendet e adoptimit nëpër kolonitë e shumta. Babai, ndërkaq, përveç gjuhës dhe këngëve polifonike, ngado që shpërngulej, merrte me vete dhe atdheun e tij të madh e kosmopolit të përbërë prej librash të shumtë të shkruar në më shumë gjuhë të botës. Heshtja e Babait lidhet me fatin e tij të keq, me të dhënë se mbi të ushtroheshin vetvetishëm trysni të ndryshme që nuk e linin rehat në asnjë moment të vetëm.

¹²⁶ Shprehje sllave për *prerje*.

Dhe kjo nuk ishte punë fobishë a fiksionesh, sepse realisht: në një sistem që e quante fenë *opium për masat e gjera populllore*, nuk mund të ishte i besueshëm njeriu që kishte kryer në Stamboll (në shtetin e ish pushtuesit pesëshekullor) drejtësinë osmane dhe që e njihte osmanishten - gjuhën në të cilën ishin shkruar sixhilet me të vërtetat që jo gjithëherë ishin në unison me synimet e pushtetarëve sllavo-komunistë...; njeriu me mënyrën e tërhequr të jetës dhe me miqtë vendas që bënë jetë librash, njësoj si ai vetë; njeriu që vinte nga një shtet fqinj me të cilin shteti që e adoptoi ngriti mure të larta moskomunikimi; njeriu me përkatësi etnike shqiptare - këtij kombi “problematic” që konceptohej një dajm si armiku më i rrezikshëm i sllavëve të jugut,¹²⁷ i cili duhej shporrur qafe përmes metodash e mekanizmash perfide, që nisnin nga mungesa e heshtur e çdo perspektive dhe përfundonin me dëbimet e heshtura të mijëra familjeve në shkretëtirat anadollake, të planifikuara me elaboratet famëkëqia të ideologëve albanofobë të dy Jugosllavive, asaj të Versajit dhe asaj të AVNOJ-it.

Mbi të gjitha, heshtjen e tij e kushtëzonte përpjekja për ta fshehur të kaluarën - të vërtetën e lidhjes franceze, shërbimin e Babait në administratën ushtarake të një shteti kapitalist perëndimor siç ishte Franca, aktivitetin e familjes Sulstarova, kur, me ndihmën e gjeneralëve albanofilë francezë, u vunë në shërbim të çështjes madhore të atdheut për formimin e Republikës e Korçës e të Pogradecit, akt ky që ruajti kontinuitetin e ekzistencës së rrezikuar të shtetit shqiptar dhe ndali gllabërimet e reja të tokave etnike nga ushtritë greko-sllave, të pozicionuara në gjendje gatishmërie në kufijtë e tkurur të Shqipërisë së Ismail Qemalit.

Momenti i veçantë për t’i njohur dhe për t’i prekur me të gjitha shqisat të vërtetat e diskriminimit etnik, statusin e vërtetë të njeriut të gjendur aksidentalisht në vendin “e tjetrit”, Babait i erdhi pas përkthimit të sixhileve, kur në mënyrë të qëllimshme e të orkestruar pa mëdyshje nga strukturat e larta pushtetare, iu përvetësua puna intelektuale nga kolegët maqedonas dhe tipat inferiorë në raport me aftësitë e tij. Pse ndodhi kjo dhe për ç’arsye pushtetarët nuk mund të lejonin që sixhilet osmane të lireshin në duart e një eksperti shqiptar?

Nga studimet e profesorit të mirënjohur Shaban Sinanit, ne mësojmë të vërtetat shtesë për sixhilet, brenda të cilave janë shtresuar ngjarjet e rëndësishme të kohërave që nuk janë më, informacionet e pazëvendësueshme mbi “...popullsinë, pronat, zhvillimin e dhënien e së drejtës, emërimet dhe lirimet e funksionarëve të administratës, dënimet dhe gradimet, ndëshkimet dhe shpërblimet, gjendjen kulturore dhe fetare, raportet e së drejtës shtetërore me atë etno-zakonore, luftërat dhe paqet, kryengritjet dhe nënshtrimet, ndodhitë e natyrës, epidemitë, vitet e urisë, vitet e bollëkut, mrekullitë dhe çuditë e botës, të ngjarat e të pangjarat”¹²⁸ dhe shumëçka tjetër që u prishte punë pretendimeve institucionale për gjoja shqiptarët ardhacakë të vonshëm në trojet e tyre, të aneksuara padrejtësisht në tryeza burokratike kongresesh të kobshme.

Pas shpjegimeve të profesor Shaban Sinanit që nuk kanë për pretekst *sagën ballkanike*, po sixhilatet e gjithë kazave dhe qendrave të dikurshme administrative e kuptojmë më mirë përse emri i Babait nuk ishte i pranueshëm si përkthyes i këtyre dokumenteve kaq të rëndësishme për të kaluarën pesëshekullore të vendit. Madje, mund të konstatohet pa drojë se, pas përvetësimit të punës shumëvjeçare të Babait dhe stolisjes së të tjerëve me epoletat e lavdisë së pamerituar, qëndron një akt shumë më i ndyrë: ndryshimi i fakteve dhe të vërtetave të sixhileve, përkatësisht pispillosja e tyre ashtu si i levërdiste kastës udhëheqëse të shtetit që kurrë nuk e ka fshehur aspiratën për dëbimin dhe zhbërjen e popullatës autoktone shqiptare.¹²⁹

¹²⁷ Në Jugosllavi (dhe në Maqedoni, natyrisht) nuk kanë munguar as tekstet universitare në të cilat është thënë haptaz se rreziku më i madh për shtetin janë shqiptarët. I tillë ka qenë teksti i lëndës *Mbrojtja dhe siguria*, i përdorur gjatë viteve të ’80-ta në Universitetin e Shkupit.

¹²⁸ Shaban Sinani, *Midis dy rilindjesh*, Naimi, Tiranë, 2010, f. 222.

¹²⁹ Gjatë viteve të ’90-ta, kur u shkruajtën romanet e parë të *sagës*, kreu i shtetit të posapavarësuar maqedonas, i prirë nga pinjollit i shkollës titiste - Kiro Gligorovi (kryetari i parë i Maqedonisë “demokratike”, në vend se ta shkëpusë vendin nga roli i poligonit ku me dekada matej pulsi dhe testohej durimi i shqiptarëve për nevojat e persekutorëve të egër serb, u bë pjesë e projektit fashizoid millosheviqian e operacionit famëkeq *potkovica*

Ndryshe, përse do të hiqte dorë nga kërkimi i të drejtës së autorit, të sugjeruar me forcë nga i biri narrator e personazh, sikur të mos ishte plotësisht i bindur se çështja është e thellë dhe lidhet për interesash strategjike shtetërore, të dekonspiruara vite më pas edhe përmes veprash të turpshme si enciklopedia maqedonase me therrën e madhe shqiptare në sy. Babai kishte vetëdije të kulluar historike. I kyçur herët në aktivitete shtetformuese për ribërjen e Shqipërisë së copëtuar nga fqinjët, ai ishte njohës i mirë i rrethanave politike dhe e dinte mirëfilli si dhe kur janë krijuar kombet dhe kufijtë e shteteve ballkanike.

Në kushte ekzili, e kaluara duhej mbajtur e fshehur, por, në momentet e pakta të hareshme të jetës, veçmas kur luante poker me miqtë e tij maqedonas, nuk mund t'u shmangej bisedave politike. Në ambiente të tilla sikur e harronte statusin prej azilanti dhe mendonte se të vërtetat e hidhura për shumëkë do të interpretohen si punë shakashë. Kjo bindje i jepte kurajë ta hapë çështjen e kufijve dhe të thotë zëshëm se: "*Asnjë popull në Ballkan nuk jeton vetëm në territorin e vet*".¹³⁰

Kaq thoshte ai lidhur me temat tabu e të rrezikshme, përkatësisht, kaq thotë në romane biri i tij autor, narrator e personazh. I mjafton një fjali e vetme apo një digresion që ngjan i palidhur me tërësitë tematike, për të strukturuar shtresat e thella dhe delikate nëntekstore, të kondenzuara brenda fjalive me të cilat sugjeron të vërtetën e ndarjeve tragjike të kufijve të siujdhesës gjaknxehtë, konfliktet mes popullatash rezidente e ardhacake, autoktone e koloniste, të urta e agresive. Starova është mjeshtër i llojit të komunikimit të koduar me fjali strukturash të zakonshme që nuk imponohen ndryshe prej të tjerave. E tillë është dhe fjalia që pasqyron frikën e Babait lidhur me atë që mund të pasonte pas *heqjes së saçit nga magma osmane*, kur: "...ndonjëri nga popujt e posaçliruar nga robëria osmane mund të trashëgonte veset e pushtuesit të deridjeshëm dhe kështu të bëhej robërues i popujve më të vegjël".¹³¹

Në shikim të parë, informacioni duket i mjaftueshëm, por vetëm në shikim të parë. Lexuesi kureshtar, ndërkaq, që di të lexojë nga gjethet në rrënjë, mund ta pretendojë njohjen më të mirë të *popujve të posaçliruar* që trashëguan dhe i pasuruan me barbarizma shtesë *veset e pushtuesit të deridjeshëm*, mund ta vazhdojë rrëfimin përmes aktit të dekodimit të aluzioneve të qëllimshme dhe të rastësishme - përmes zbërthimit të fjalisë së kondenzuar të Starovës, brenda së cilës gjenden konturet e tragjedive të letrarizuara të lashta e moderne të njerëzimit, historia tragjike e Evropës juglindore dhe epizodet e dhimbshme 100 vjeçare të copëzimeve, dëbimeve, dhunimeve, shfarrosjeve dhe pushtimeve të krahinave të tëra, që pashmangshëm dhe, para së gjithash, të kujtojnë *kartagjenat e djegura* shqiptare.

Me këtë mënyrë shkrimi dhe me kujdesin e vazhdueshëm të ruajtjes së veprës nga shpjegimet banale që mund t'i japin asaj dimension historie të thjeshtë, autori lë hapësirë për shumësi mënyrash të parjes së gjërave, i bindur se fuqia e imagjinatës së lexuesit është gjithnjë më e fortë se fjalët e shkruara në letër. Zonë të heshtur domethënëse gjejmë edhe në rimarrjen e një fragmenti nga studimi i mëhershëm i autorit mbi Faik Konicën,¹³² që lidhet me polemikën evropiane të poligrafit shqiptar, të bërë në mbrojtje të ekzistencës së gjuhëve të natyrshme, të rrezikuara nga hegjemonia gjuhësore e shteteve të mëdha evropiane dhe e projektuar për realizim përmes gjuhëve artificiale si puna e esperantos.¹³³

Të ndërfutur me mjeshtri në "*Librat e Babait*", Starova e shndërron atë në dialog ndërmjet dy miqsh eruditë - Babait shqiptar dhe folës të gjuhës së trajtuar nga pushtetarët si e rendit të dytë dhe K.K.-së maqedonas dhe folës të gjuhës zyrtare të shtetit që, për këtë temë janë në

(patkoi), që parashihte dëbimin e përgjithmonshëm të shqiptarëve nga trojet e tyre shekullore. Ngjashëm si më 1877, kur u zhbë me rrënjë popullata e Sanxhakut të Nishit, prej të cilit sot ka mbetur vetëm kujtimi për *Mollën e kuqe*...

¹³⁰ Luan Starova, *Librat e Babait*, Toena, Tiranë, 2006, f. 208.

¹³¹ Po aty, f. 209-210.

¹³² Fjala është për veprën, "*Një miqësi evropiane*", Onufri, Tiranë, 2001.

¹³³ Themi kështu, sepse esperantoja në asnjë mënyrë nuk mund të rrezikonte gjuhët e popujve të mëdhenj evropianë: anglishten, gjermanishten, frëngjishten, italishten.

istikame të kundërta. I pari përfaqëson idetë e Konicës dhe mbron gjuhët “e vogla”, kurse i dyti është vënë në rolin e oponentëve evropianë të rilindësit tonë dhe angazhohet për një gjuhë zyrtare artificiale:

“Babai e kishte zakon të mbronte tezën, sipas së cilës në këtë tokë babilonase mund të arrihej lumturia nëpërmjet përkthimeve të pafund. Me sa duket ai mendonte për ndonjë Sizif ballkanik.

“Ndryshe nga ai, K.K.-ja mendonte se shpëtimi qëndronte në zbulimin e një gjuhë të përbashkët për të gjithë njerëzit.

“Kur në rini që ndodhur në Paris dhe i kishte ndjekur debatet e mëdha evropiane për vënien në përdorim të esperantos si gjuhë e vetme për gjithë njerëzit, K.K.-ja kishte mbetur përgjithmonë rob i tezës - një gjuhë për të gjithë njerëzit, qoftë ajo dhe artificiale.

“Babai ishte i gatshëm ta përkrahte tezën e K.K.-së, sidomos për mundësitë e mëdha në përkthim, por kursesi s’ pajtohej që një gjuhë e tillë të ishte artificiale, esperantoja, ose cilado gjuhë tjetër”.¹³⁴

E ritheksosjmë se pjesa e cituar është identike me studimin e Starovës për Konicën, që, pa një lexim të thelluar, rezulton i paefektshëm dhe duket trup i huaj brenda romanit. Prandaj, ia vlen të provohet zbritja tek thellësitë e rrënjëve - vazhdimi i rrëfimit asociativ gjersa mund ta mbajmë brenda njerit prej kritereve bazë të poetikës aristoteliane: gjasshmërisë. Zbërthimit të gjuhës së koduar mund t’i japë shkas pyetja: vallë, mund të ketë hamendësime lidhur me arsyen e autorit për t’vënë në gojën e personazhëve të romanit një debat që s’ ishte i tyre? Nëse jo, atëherë përse t’mos flasim për gjithë rolet e Babait dhe mikut të tij K.K., gjithnjë duke respektuar të drejtën supreme të lexuesit për “rishkrimin” e variantit të tij të veprës?

Si do ta kuptojmë çfarë mbron na fakt K.K.-ja, pa ia dhënë atij rolin e pjesëtarit të popullit shumicë dhe gjuhës zyrtare të republikës, kurse Babait rolin e “tjejtirit” - folësit të gjuhës me hapësira të ngushtuara zhvillimi? Vetëm pas kësaj ne e bëjmë të pranueshme pjesën tonë të rrëfimit, e cila thotë se Babai, njësoj si Konica që mbrojti gjuhët e etnive të vogla nga gjuhët artificiale, në fakt ishte vënë në mbrojtje të statusit të shqipes së rrezikuar në republikën e vogël jugosllave, kurse K.K.-ja, njësoj si gjuhëtarët evropianë që synonin inaugurimin e gjuhëve artificiale që gjithsesi do t’i rrezikonte vetëm gjuhët e etnive të vogla, lufton për maqedonishten e tij si gjuhë të vetme për gjithë popullin e vendit, përfshirë këtu dhe shqiptarët.

Kjo, sepse, pa këtë tip interpretimi, mbrojtja e kauzës së esperantistëve e kthen K.K.-në kundër gjuhës amtare, gjë që duket e palogjikshme për mendësinë e një ballkanasi, qoftë edhe të shkolluar jashtë; sepse kjo copëz debati është vënë në kontekstin e një kohe shumë delikate për shqiptarët dhe vlerat e tyre identitare; sepse mund të ndërlihet natyrshëm edhe me kohën kur shkruhet romani, që gjithashtu karakterizohet me histerinë e mohimeve të shqipes dhe frikën nga avansimi i saj.¹³⁵

Prandaj, s’ka dyshim se fragmenti që risjell në romanin e Starovës polemikën koniciane është vetëm pretekst për shpërfaqjen e portretit të republikës jogore ish jugosllave që, nën trysninë e inercionit të politikës serbe, ka mohuar dhe vazhdon ta mohojë të drejtën legjitime të përdorimit zyrtar të gjuhës shqipe, gati pa asnjë zë përjashtues. Këto gjëra Luan Starova nuk mund t’i bënte tema të paqena, veçmas kur janë pjesë të korpusit të padrejtësive të përsëritura

¹³⁴ Luan Starova, *Librat e Babait*, Toena, Tiranë, 2006, f. 83-84.

¹³⁵ Në vitet e “80-ta, për shkaqe të mirënjohura, përdorimi i gjuhës shqipe në Maqedoninë e njohur si poligoni i parë ku shovenizmi serb testonte durueshmërinë e shqiptarëve, u bë objekt sulmesh të ashpra e të ditëpërditshme politike e mediale. Kështu, pas vitesh të tëra të përdorimit relativisht të lirë, ajo u ndalua si gjuhë e shkollimit të mesëm, përmes të ashtuquajturave “*paralele të përziara*”, në të cilat, shkaku i një nxënësi maqedonas, gjithë procesi mësimor zhvillohej në gjuhën maqedonase. Ishte ky ushtrimi i dhunës së shumicës së vogël maqedonase mbi pakicën e madhe shqiptare, që rezultoi me degradimin e shqipes si gjuhë e një kombi shtetformues sipas Kushtetutës jugosllave të vitit 1974. Mjerisht, kjo tendencë denigruese e gjuhës së kombit të vetëm në Ballkan që i ka pranuar maqedonasit ashtu si deshën ata, u manifestua dhe vazhdon në mënyra më të sifistikuara të manifestohet edhe në ditët e sotme.

ndaj të tijëve, dhembjen e të cilëve e ka ndier një jetë të tërë, ashtu siç mund ta ndjejë vetëm një shkrimtar që nuk bën dallime ndërmjet njerëzish dhe etnash me tipare të ndryshme identitare.

Njohësit më të mirë të veprës romanore të Luan Starovës: Edgar Moreni, Predrag Matvejeviqi, Nikolla Kovaçi, Ali Aliu..., prapa masakrës së dhive shohin tragjeditë njerëzore. Kjo gjithsesi është një mbështetje e fortë sa herë që gjendemi përpara fjalive me më shumë se një kuptim, të cilat në romanin *"Koha e dhive"* janë të kudondodhshme. Kështu, tek shkruan për histerinë antidhi, autori zë në gojë *"masa speciale kundër kafshëve..."*,¹³⁶ që po ndërmerrnin organet e partisë komuniste. E qartë, rrëfimi është i koduar, sepse përveç ngjarjes së vërtetë, ka brenda dhe aluzionet e zonave bosh që kërkojnë shpjegime plotësuese, pa të cilët duket i sforcuar për përdorim në kontekste kafshësh shtëpiake. Po kush fshihet atëherë prapa dhive të gjora e të gjykuara për shfarrosje, nëse jo *dhia ndër dhen*, i munduri, i nënshtruari, "tjetri"... , prapa të cilit, kush e di përse, njeriu është i prirur ta shohë shembullin më të afërm - vetveten.

Pra, sado e vërtetë qoftë zhdukja dhe reduktimi i dhive, aluzioni i parë që i bie njeriut ndër mend pasi e lexon një fjali të tillë, lidhet me bashkësitë e njerëzve që i kanë ndër mbi kurrizin e tyre këmba të jetës, si puna e Babait kryepersonazh të *sagës shqiptare e ballkanike*, si puna e familjes së tij azilante, si puna e shqiptarëve dhe, me analogji, si puna e gjithë pjesës së njerëzimit të mbërthyer me fat të ngjashëm. Ligjin për zhdukjen e dhive Nikolla Kovaçi e krahasoi me kanc-llogoret fashiste, kurse, për krimin e njëjtë, Edgar Moreni shpiku termin *"dhiocid"*.

Vlerësimeve të këtyra të studiuesve të kalibrit më të zgjedhur evropian, sigurisht u ka paraprirë ndërlidhja e shtresave sipërfaqësore me shtresat më të thella kuptimore të kryeromanit të Starovës që, pavarësisht kohës së ngjarjeve bazë, ka brenda vetes dhe dimensionin e të vërtetave të kohës së shkrimit, të cilave nuk ka arritur t'u ikë kush. Prandaj, na mbetet vetëm t'i vëmë përballë njëra-tjetrës parullat e romanit, me të klithurat e jetës reale të dëgjua gjatë gjithë viteve të '90-ta nëpër protesta e mitingje "demokratike", të ndërsyera kundër hapjes së fakultetit pedagogjik në gjuhën shqipe¹³⁷ në Shkup, për t'u befasuar me ngjashmërinë e tyre. A s'është parulla antidhi: *"Vdekje e dhive, liri e popullit!"* e njëjtë me parullën fyese antishqiptare: *"Smrt za siptarite!"* (Vdekje shqiptarëve!) e brohoritur krahas vargut të këngës patriotike: *"Makedonsko ime nema da zagine!"* (Emri maqedonas nuk do të zhduket kurrë!)? Po *"dhiocidi"* dhe *"kanc-llogoret"* e dy studiuesve të posapërmendur, a nuk asocojnë në klithjet fashizoide: *"Gasni komori za shiptarite!"* (Komora gazi për shqiptarët!), të dëgjuar sa e sa herë edhe në kohën e shkrimit të romanit *"Koha e dhive"*?

Po në këtë roman, autori thotë se lufta kundër dhive ishte më e ashpër në republikat me më shumë etni e besime. S'ka dyshim: fjala është për Serbinë me dy ish krahinat autonome - Kosovën dhe Vojvodinën, veçmas për këtë të parën, të banuar me popullatë të parehatshme autoktone, ku zbatimi i urdhërave të pushtetit ishte më i sertë. Dhe, si për t'mos dashur të lë asnjë dyshim në supozimet/ interpretimet tona, autori sugjeron tmerre akoma më të mëdha: *"Kishte edhe tragjedi të tjera të kësaj natyre në Republikën Qendrore. Ngjarje edhe më të zeza që s'mund të merren me mend"*.¹³⁸

Starova edhe kësaj here kënaqet me kaq, pa hyrë në detajet e të thënave të tij. Po lexuesi i natyrshëm e njeh viktimën e përhershme të pushtetarëve satrapë të Republikës Qendrore -

¹³⁶ Luan Starova, *"Koha e dhive"*, Logos-A, 2004, f. 145.

¹³⁷ Para hapjes së Universitetit Shtetëror të Tetovës, shqiptarët e Maqedonisë bënë shumë përpjekje për ta rihapur dhe ngritur në fakultet Akademikën e dikurshme pedagogjike që përgadiste kuadro të arsimit për shkollat shqipe, por kjo u pamundësua me protesta masive ku qenë instrumentalizuar veçmas të rinjtë maqedonas, ata që do të duhej t'i konceptojnë shqiptarët si bashkëvendës me të cilët domosdoshmërisht do të duhet ta ndërtojnë jetën dhe ardhmërinë.

¹³⁸ Luan Starova, *"Koha e dhive"*, Logos-A, 2004, f. 197.

fajtorët rezervë për gjithçka që ndodhte në shtetin e sllavëve të jugut, ashtu siç i njih dhe të zezat që s'mund të merren me mend. Ata janë shqiptarët e paraparë për përzënie në shkretëtirat aziatike sipas udhëzimeve të përimtuara prej akademikësh e nobelistësh, elaboratet fashizoide të të cilëve inspironin dhunën shtazarake gjatë operacioneve policore për kërkime armësh, djegiet e shtëpive dhe pasurisë, zhdukjen e bagëtive, likuidimet fizike të njerëzve më autoritativë dhe, kuptohet: prekjen në nderin familjar, pas së cilës shqiptarët e kuptonin se koha e shpërnguljes kishte ardhur.

Nga një intervistë e Luan Starovës, të dhënë para disa vitesh, e mësojmë të vërtetën e dhjarëve që duhej me patjetër të ktheheshin në popullatë urbane e në klasë punëtore, e kuptojmë se ata edhe në jetën reale, edhe në të vërtetën aluzive ishin masa barinjsh me përkatësi etnike maqedonase. Po japim në vijim dy copëza të asaj interviste, që i bëhet krah interpretimit tonë:

*“Izolimi i këndjemë i shqiptarëve pati karakter tjetër. Meqë gati e tërë popullata shqiptare mbeti në zonat rurale ajo nuk mundi të krijojë institucionet e veta kulturore, arsimore, civilizuese, siç i kishte popullata maqedonase në zonat urbane Natyrisht, të trajtuar si minoritet, pastaj si ‘narodnost’ (popull jo i tërë që amzën e ka gjetkë...) do t'i ketë disa institucione, po mjaft të rudimentuara, të kufizuara dhe formale”.*¹³⁹

*Izolimi ka qenë i imponuar nga politika antishqiptare. Jo rastësisht shqiptarët mbetën në zonat rurale, sepse nuk u realizua me tempin e duhur migrimi në zonat urbane ashtu si tek të tjetër. Biles, edhe kur është realizuar, ky migrim është bërë në mënyrë të dhimbshme.*¹⁴⁰

Siç shihet, autori flet për trajtimin special të shqiptarëve, lënien e tyre të qëllimshme në zonat rurale dhe në terrin e prapambetjes. Xigëlon veçanërisht fjalja e fundit që paraqet pjesën më të kondenzuar e më të ngarkuar me nuanca kuptimore. *Biles, edhe kur është realizuar, ky migrim është bërë në mënyrë të dhimbshme*, sepse këtu fjala *migrim* nuk ka asnjë lidhje me atë që u ndodhi dhjarëve maqedonas, por katërcipërisht shpalon shpërnguljet e dhunshme e masive të shqiptarëve dhe tendencën e vazhdueshme për ndërrimin e strukturës etnike të popullatës së viseve tona,¹⁴¹ të nisura nga pushtetarët serbë që në kohën e Turqisë që, për habi, përherë ka pasur hise të trashë në aktet e ligësive që kanë bërë të tjerët ndaj nesh.¹⁴²

Të merremi vesh: askush nuk e mohon se procesi i shndërrimit të barinjve në popullatë urbane e në klasë punëtore ka qenë proces që u ka shkaktuar njerëzve dhembje të mëdha, por ama askush nuk mund ta mohojë dhe të vërtetën se, në raport me atë që u ndodhte shqiptarëve, vuajtjet e fqinjëve të tyre ishin privilegje. Me kthimin në klasë punëtore e në qytetarë, barinjtë vetëm do të fitonin, në veçanti gjeneratat e ardhshme, sepse, atë ditë që shkëputeshin prej dhive,

¹³⁹ Luan Starova, *Librat e mi frymojnë shqip*, BREZI 9, nr. 54-55, prill 2005, f. 14.

¹⁴⁰ Po aty, f. 17.

¹⁴¹ Gjatë viteve të '60-ta dhe '70-ta, në kohën në të cilën zhvillohen ngjarjet e romaneve të Luan Starovës, në pjesën perëndimore të republikës jugore jugosllave, u vendosën mijëra të ashtuquajtur “egejci” (egejë) të shpërngulur shumë dekada më parë nga Greqia në shtetet e ndryshme të Evropës. Vendosja e tyre ishte e organizuar, sepse të gjithë ata i prisnin lagjet speciale në qendër të qyteteve, banesat dhe punësimi. Kjo kishte një objektiv të vetëm: ndërrimin e strukturës së popullatës së qyteteve me numër të madh shqiptarësh, fitimin e një lufteje biologjike që do të rezultonte me ngushtimin e hapësirave jetësore të banorëve autoktonë të këtyre viseve. Po të mos ishte kështu, atëherë përse do të vendoseshin të tillët, fjala vjen, me numër aq të madh në Tetovë, njërin prej qyteteve me dendësi më të madhe banorësh në nivel Evrope, në një kohë kur pjesë të tëra të jugut pjellor të vendit ishin boshatisur me derdhjen masive gjithashtu të planifikuar të njerëzve në Shkup, disa prej të cilëve mund të kenë qenë dhjarët e romanit emblematik të Luan Starovës.

¹⁴² Realizimi i praktik i programeve gjenocidiste sllave ka nisur që më 1877 me krahinën e Sanxhakut të Nishit, kur Serbia, bashkë me ne, akoma ishte nën Turqinë. Kjo është përsëritur në periudha të mëpastajme, herë në variante të dhunshme, herë me metoda të sofistikuar që i detyronin njerëzit të duken sikur ikin vullnetarisht nga vendi i tyre. Fjala vjen, kryetari i Serbisë i fillimit të viteve të '80-ta - Ivan Stamboliqi, i cili shtirrej demokrat, para se të ekzekutohej nga fallanga e kumbarës së tij Millosheviqit, përkatësisht para se të betonohet i gjallë në këmbët e një ureje..., e pati kritikuar dhunën e hapur ndaj shqiptarëve të Kosovës, të dëmshme për imazhin e shtetit dhe jo aq frytëdhënëse në dëbimin e tyre, në raport me diferencimet ideo-politike dhe terrorin psikologjik, të dozuar e të përhershëm të UDB-së “liberale” të tij, që shpërnguli jashtë vendit qindra mijëra të rinj shqiptarë.

nisnin një jetë shumë më të lehtë e më me perspektivë. Barinjve maqedonas ua zhdukën dhitë, po nuk ua zhbënë ekzistencën.

Përkundrazi, për ta u hapën dyert e fabrikave dhe institucioneve shtetërore - dyert e qytetërimit. Shqiptarëve ndërkaq, me aktin e zhdukjes së dhive dhe mbetjes së mëtejme në viset rurale, ua rrezikuan drejtëpërsëdrejti ekzistencën fizike. Duke qenë *të tjerë*, për ata vlenin ligje të tjera, plane *migrimesh më të dhimbshme*, rezultatet e së cilës autori i *sagës* sigurisht i ka parë me sytë e tij, në trajta varganesh të paskajshme të *shkularakëve*¹⁴³ nga vatrat shekullore, tek grumbulloheshin të molisur e të pashpresë në stacionin e trenave të Shkupit që gjendej afër shtëpisë ku banonte familja Starova - mu në qendrën e qytetit që kishte marrë mbi vete detyrën e pajisjes së tyre me *vesika*, këto pasaporta fashizoide dhe buleta njëkahëshe udhëtimi për në saharatë aziatike, që bëheshin të vlefshme vetëm pasi familjarët detyroheshin të vënë nënshkrimin/ gishtin në to, si akte të pranimit të ndërrimit të përgjithmonshëm të identitetit dhe kalimit nga shqiptarë në turq anadollakë.

Duke shfrytëzuar kontekstin e migrameve të ngjalave dhe shpezëve, autori si pahiri, hap parantezën e dyndjeve të popujve të ndryshëm drejt viseve ekzotike të Mediteranit, ku natyrisht gjendet dhe atdheu i tij i vërtetë - Shqipëria. Përmes një gjuhe alegorike ai prek njërën ndër tabu temat e realitetit të vendit që azilit që lidhet me popujt autoktonë dhe ardhacakë të Mediteranit:

*“Përgjatë tre mileniumesh, Mediterani nuk pushoi të tërheqë popuj në ekzode shpërnguljesh, nga stepet, shkretëtirat dhe pyjet e pashkelura. Dhe mezi të ngulitur në brigjet e Mediteranit - Grekët, Arabët, Turqit, përpiqeshin t’ua imponojnë dominimin e tyre të tjerëve”.*¹⁴⁴

Shtrohet pyetja: pse autori përqëndrohet vetëm në dyndjet e popujve ardhacakë në brigjet e Mediteranit - *“Grekët, Arabët, Turqit”* dhe nuk përmend dyndjen e sllavëve që ua *imponuan dominimin e tyre të tjerëve*? Pa dyshim: përmendja e grekëve në kontekst ardhacakësh përpara sllavëve të dyndur mijëra vjet më vonë nga stepet aziatike në jug të Evropës, është sinjal i bollshëm për ta shtuar pjesën e munguar të historisë, ku protagonistët më fatkëqinj jemi ne.

Në një pjesë tjetër, tek shkruan për ngritjen e digave gjigante në lumenjtë rusë, Starova me pak fjalë jep portretin e Stalinit dhe diktaturës së tij gjakpirëse: *“Dhe kësisoj Stalini, duke u mbështetur në njeriun dhe vetëm në njeriun, i la njerëzit duarthatë, si Sizifë të pafatë ta ngrenë gurin në pafundësi. Kurse me pak treknikë do të shpëtoheshin shumë, shumë jetë njerëzish. Por, kush mendonte asokohe për njerëzit. Përmasat e budallallëkut ishin të mëdha, gjigante... U gjetën edhe orkestra artistësh meritore ta stimulojnë ndërtimin, ta risin moralin. E muzikës më së shumti i konvenonte të jetë mortore. Dhe me akordet tragjiko-groteske në peizazhin e vdekjes”.*¹⁴⁵

Por, siç mund të kuptohet nga pjesa e cituar, ajo që befason nuk është portreti i diktatorit dhe diktaturës staliniste, po pjesëmarrja e njerëzve të kulturës e të artit në trashjen e zullumeve të saj. Dhe këtë autori e arrin vetëm më një fjali të vetme: *“U gjetën edhe orkestra artistësh meritore ta stimulojnë ndërtimin, ta risin moralin”*. Tjetra është punë e lexuesit, e përgatitjes dhe fuqisë së mendjes së tij. Ai është arbitri që mund dhe duhet t’i shtojë zonat e heshtura përplot imazhe të gjalla të revolucioneve që hanë bijtë e tyre me të mirë; ai është sovran që mund dhe duhet t’i shtojë në këtë pikë skenat e lexuara në romanet e Kadaresë, Kunderës, Shollzenicinit..., të cilat Luan Starova, si gjithë autorët e mençur, nuk ka nevojë t’i përsërisë.

Siç mund të shihet, proza romanore e Luan Starovës ka shumë pjesë nënujore ajsbergësh. Disa prej tyre përmbledhen vetëm brenda një fjale a një fjalie të thjeshtë, që nuk imponohet dhe nuk bie kollaj në sy. Në vijim po jap di-tre shembuj të tillë, sa për të argumentuar konstatimin: Në romanin matricë të *sagës “Librat e Babait”*, shumë shkarrazi dhe të thuash fare rastësisht, përmend Shtëpinë e Ushtrisë të ngritur në sheshin e Shkupit, në kohën e shtetit të parë jugosllav,

¹⁴³ Shprehje e përdorur në veprat e poetit dhe shkrimtarit tetovar Murat Isakut.

¹⁴⁴ Luan Starova, *Udha e ngjalave*, Matica makedonska, Shkup, 2000, f. 62.

¹⁴⁵ Po aty, f. 116.

të ndërtuar mbi themelet e një objekti të rrallë fetar - Burmali Xhamisë së rrënuar paraparakisht në mënyrën më mizore. Me këtë fjali autori hap parantezën e ndërrimit të pushteteve, epokave, civilizimeve, epërsitë e shpifura etnike e religjioze, betejat hegjemoniste, hipotekat e ish pushtuesve, arrogancën, dhunën, kompleksin e sëmura, superioritetin e shpifur racor... Natyrisht, këto nuk thuhën prej autorit, po cili lexues i kultivuar nuk i merr ato me mend?

Ndër temat e përhershme të Luan Starovës është ajo e kufijve absurdë të Ballkanit, shpesh të ngritur mepërmes popujsh që flisnin të njëjtën gjuhë dhe kishin të njëjtën kulturë. Kur flet për këtë temë të dhimbshme që ndan dhe ujërat e liqeneve e detrave ai ndalet në një stacion të përhershëm me emrin: manastiri i Shën Naumit. Të jetë e rastit vallë përmendja kaq e shpeshtë e këtij manastiri, në çdo libër, në çdo pjesë të tyre? Ndoshta, por vetëm për ata që nuk dinë gjë për historinë tragjike të Shën Naumit, në mesin e të cilëve nuk mund të bëjë pjesë shkrimtari erudit Luan Starova.

Në romanin *“Udha e ngjalave”*, që për shumëçka është i ngjashëm me *“Kohën e dhive”*: *“Nëna parandjente dridhjen në shtëpi. Ajo vazhdimisht trembej që ngjallat të mos ngatërrohen shumë në jetën e Babait dhe të familjes. Kjo nuk do të ishte gjë e mirë!”*¹⁴⁶ Edhe kësaj here është më shumë se e qartë cilën anë të së vërtetës synon ta rrëfejë Luan Starova, i cili në romanin *“Në kërkim të Helen Lejbovicit”* shkruan: *“Ka një vijë të gjatë kufitare ndërmjet Shqipërisë dhe Maqedonisë, kufi me histori të gjatë e të papërfunduar, kufi që ka shënuar jetën e familjes sime azilante. Këtë kufi e forcuan ideologjitë, luftërat, ushtritë e huaja”*.¹⁴⁷

Në mbyllje të kësaj teme, për të cilën thamë që në fillim se është e pamundur të rumbullakësohet me kaq, e kemi mbase më të qartë se zonat e heshtura të romaneve të Luan Starovës dhe dykuptimësia e gjuhës së tij, flasin për kalibrin e shkrimtarit bashkëkohor që nuk synon të mbyllë me fund asnjë nga çështjet e hapura në romane. Kjo mund të konceptohet si akt respekti kundrejt auditorit lexues, me plot hapësirë për pjesëmarrje në vazhdimin e rrëfimit të veprës romanore, në përputhje me nivelin e formimit letrar.

Përveç kësaj, tani e kemi kuptuar më mirë dhe psenë e gjithë atyre studiuesve të njohur të cilët, e theksojnë në vazhdimësi të dhënë se përmes romaneve të Luan Starovës mund të mësohet më mirë se nga cilido libër tjetër historia e Ballkanit. Nëse ndjekim parimin e autorit tonë se jo gjithçka duhet të ofrohet me detaje, atëherë ndoshta del i tepërt sqarimi se, *Saga ballkanike*, përpara të vërtetës së Ballkanit ofron dhe një të vërtetë tjetër të madhe: atë të historisë tragjike shqiptare, aq të dukshme sa bien në ujë të gjitha mundësitë e koïncidencave dhe reflektimeve të ndërjishme të të vërtetave që përcjell vepra në fjalë.

Referencat

- [1]. Barth, J. *Letërsia e shterrimit*. Mehr Licht!, nr. 39.
- [2]. Kundera, Milan (1990). *Arti i romanit*. Shkup: Kultura.
- [3]. Llosa, V. M. (2008). *Letra një shkrimtari të ri*. Tiranë: Onufri.
- [4]. Sinani, Sh. (2010). *Midis dy rilindjesh*. Tiranë: Naimi.
- [5]. Starova, L. (2000). *Udha e ngjalave*. Shkup: Matica Makedonska.
- [6]. Starova, L. (2004). *“Koha e dhive”*. Shkup: Logos-A.
- [7]. Starova, L. (2005). *Librat e mi frymojnë shqip*. BREZI 9, nr. 54-55.
- [8]. Starova, L. (2006). *Librat e Babait*. Tiranë: Toena.
- [9]. Starova, L. (2008). *Në kërkim të Helen Lejbovicit*. Shkup: Matica Makedonska.
- [10]. Vepra (2001). *Një miqësi evropiane*. Tiranë: Onufri.

¹⁴⁶ Luan Starova, *Udha e ngjalave*, Matica makedonska, Shkup, 2000, f. 175.

¹⁴⁷ Luan Starova, *Në kërkim të Helen Lejbovicit*, Matica makedonska, Shkup, 2008, f. 148.